

Олена Бакович

Образи святих жінок мучениць в іконописі Західного Поділля у другій половині XVIII ст.

Olena Bakovych

Image of holy women martyrs in the iconography Western Podillya in the second half of the 18 century

The article examines trends and characteristics interpretation of images of women saints martyrs in iconography Western Podillya in the second half of the 18 century. Their iconography are analyzed in the context of Ukrainian iconography of the period. Determined that the most common are images of Holy Martyrs Barbara, Catherine, Paraskevi, which are often created for near-wall altars and as the icons.

Keywords: West Podolia, icons, martyrdom, St. Barbara, St. Paraskeva, St. Catherine

Розглянуто тенденції та особливості трактування образів святих жінок мучениць у іконописі Західного Поділля у другій половині XVIII ст. Проаналізовано їхню іконографію у контексті українського іконопису цього періоду. Визначено, що найпоширенішими є образи святих мучениць Варвари, Параскеви та Катерини, які найчастіше створювалися для пристінних вівтарів та настінних ікон.

Ключові слова: Західне Поділля, іконопис, мучеництво, св. Варвара, св. Параскева, св. Катерина

Сакральне малярство Західного Поділля другої половини XVIII ст. розвивалося у руслі національних традицій, проте також у ньому відчутними були західноєвропейські мистецькі впливи. Іконопису Західного Поділля розглянутого періоду у сучасному мистецтвознавстві приділено недостатньо уваги. Тому актуальними є питання іконографічних тенденцій у сакральному малярстві розглянутого періоду. Зокрема, це стосується і тенденцій створення образів святих жінок мучениць.

Метою статті є визначити та розглянути особливості творення образів святих жінок мучениць у іконописі Західного Поділля другої половини XVIII ст. у контексті українського сакрального малярства.

Тема мучеництва здавна поширена в українському іконописі. У кожному столітті витворювалися особливі і самобутні стилізовані образи святих, яким приписувалися дивовижні діяння, чуда чи богословські думки. Зрозуміло, що образи святих не поставали на порожньому місці, а апокрифічні перекази про них, зазвичай, породжували певні особи чи історичні обставини. Образи святих мучеників та мучениць були особливо близькі народу у періоди соціальних негараздів та гніту. До числа таких образів зараховуємо зображення святих жінок мучениць, котрі здавна є шанованими в українському народі, а їх зображення дуже цікавими і різноманітними. Святі мучениці є славними ісповідницями

Христовими, які своїм мучеництвом засвідчила про Хрест Господній, на котрому Христос за нас приніс себе в жертву.

Поширення образів святих жінок мучениць у іконописі Західного Поділля у другій половині XVIII ст. можна пояснити тим, що від першої половини XVIII ст. з'являються Мінеї, які уклав Дмитро Туптало, та збірка «Гора Почаєвська». У цих виданнях майстри могли ознайомитись із життєями святих. Варто зазначити, що у другій половині XVIII ст. на розглянутій території тема мучеництва більше, ніж у іконописі, набуває поширення в скульптурі. Якщо при виконанні скульптур майстри активно використовували латинську іконографію та створювали аскетичні, екзальтовані образи таких святих, то у іконописі тема мучеництва набуває дещо іншого трактування, а саме, як «вінець Божої слави». У Святому Письмі в різних книгах знаходимо згадки про те, що мученики одержать у вічності вінці слави. Такі згадки зустрічаємо у посланнях святих апостолів, до прикладу: «Блаженна людина, що витерпить пробу, бо, будши випробувана, дістане вінця життя, якого Господь обіцяв тим, хто любить Його» (Як. 1:12); «Наостанку мені призначається вінець праведности, якого мені того дня дасть Господь, Суддя праведний; і не тільки мені, але й усім, хто прихїд Його полюбив» (2 Тим. 4:8); «А коли Архипастир з'явиться, то одержите ви нев'янучого вінця слави» (1 Пт. 5:4). Також про вінці слави чи Божої обраності часто (8 разів) згадується в Одкровенні святого Іоанна Богослова.

Іконописці, добре знаючи теологію ікони, у другій половині XVIII ст. зображають святих мучениць не в мученицькому скривавленому та обірваному вбогому одязі, а одягнених у красиву та багату одіж, як заможних світських дам, у розкішних панських шатах. Це робилося не для того, щоби показати через ікони розкішне світське життя панства чи інших реальних прототипів (це вони могли б зробити в будь-якій світській картині), а щоби виразити есхатологічне бачення раю.

Святих зображали так, щоби їх відразу можна було впізнати, а тому майстри-іконописці дотримувались чітко визначених зовнішніх характеристик та атрибутів. До прикладу, святу Варвару зображали з чашею, Параскеву з хрестом, Катерину із колесом.

Ікони святих жінок мучениць могли створювати для бічних пристінних вівтарів (церква св. Параскеви с. Поручин Бережанського р-ну Тернопільської обл.) або як настінні ікони для храму (св. муч. Варвара у церкві Успіння Пресвятої Богородиці с. Прошова Тернопільського р-ну Тернопільської обл.). Зображення святих мучениць також зустрічаємо у стінописі розглянутого періоду (св. муч. Варвара у церкві Різдва Пресвятої Богородиці с. Новосілка Підгаєцького р-ну Тернопільської обл.). Варто зазначити, що для іконопису Західного Поділля другої половини XVIII ст. не було характерним розташування ікон святих

мучениць у намісному ярусі іконостаса. Проте у Центральній Україні такі варіанти розташування ікон зустрічаємо, зокрема у іконостасі 30-тих рр. XVIII ст. церкви Преображення Господнього с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтавської обл.

Найбільш численними у розглянутий період на Західному Поділлі були зображення святої мучениці Варвари. В Україні культ шанування цієї святої набув поширення ще з XII ст. Згідно з переказами, у 1108 році мощі св. Варвари привезла до Києва з Константинополя грецька царівна Варвара, дружина київського князя Михаїла-Святополка (правнук Володимира Великого).

Поширення культу святої мучениці Варвари у другій половині XVIII ст. на Західному Поділлі можна пояснити також тим, що у сусідньому регіоні – Волині перебувала частина її мощей (ліва рука) (у церкві Воздвиження Чесного Хреста у Луцьку). Також культ цієї святої мучениці був поширений на Київщині, адже мощі цієї святої перебували в Києві.

Зображення святої мучениці Варвари у храмах Західного Поділля у другій половині XVIII ст. переважно зустрічаємо у пристінних вівтарях та настінних іконах. Атрибутами святої є чаша в правій руці – символ терпіння мучениці й нагадування про те, що кожен християнин перед смертю повинен прийняти Тіло і Кров Ісуса Христа. У лівій руці Варвара може тримати павине перо, що символізує перо фенікса, меч – символ мученицької смерті, або пальмову гілку. Ці атрибути запозичені з латинської іконографії. Павине перо є символом рідного міста святої Іліополя (Геліополіса), де, за легендою, ожив міфічний птах фенікс. Одягнена свята мучениця в дороге вишукане вбрання. Часто ікони цієї святої розташовують безпосередньо на стінах церкви, до прикладу, у с. Нивра¹ Борщівського р-ну Тернопільської обл. Поширеними є вівтарі присвячені святій мучениці Варварі – у бабинці у церкві с. Гринівці Ясові Тернопільської обл. (за візитацією 1772 р.) був бічний «вівтар св. Варвари пристойно намальований»². Зустрічаємо випадки, коли у одному храмі міг бути пристінний вівтар цієї святої та ікона, як у церкві Успіння Пресвятої Богородиці с. Прошова Тернопільського р-ну Тернопільської обл., де за візитацією 1781 р. був «образ великий в рамках мальованих св. Варвари біля вівтаря св. Варвари сницарської роботи пристойно мальований»³. Також ікони святої могли коронувати. Прикладом чого є згадка у візитаційних архівних документах, що у церкві Успіння Пресвятої Богородиці с. Біла Чортківського р-ну Тернопільської обл. був бічний вівтар, присвячений св. Варварі у срібній короні (1776 року)⁴.

Графічні зображення святої Варвари, на які могли взоруватися малярі, зустрічаємо в Почаївських друках. На гравюрі 1758 року⁵ бачимо цілофігурне зображення святої із галузкою та мечем у лівій руці. Правою рукою на рівні голови вона тримає чашу. Над чашею зображено просфору. Фігура святої у три чверті

повернута до чаші. Від просфори та голови святої (замість німба) відходять промені. Таке композиційне вирішення та атрибути є типовими для трактування образу святої мучениці у іконописі Західного Поділля другої половини XVIII ст. та загалом українського іконопису XVIII ст. Аналогічним є зображення Варвари, лише без чаші у стінописі 1773–1774 рр. в церкві Різдва Пресвятої Богородиці с. Новосілка Підгаєцького р-ну Тернопільської обл. Постаць святої розташована у три чверті до нас, у лівій руці у неї пальмова гілка. Права рука на грудях. Цей жест святої виражає вдячність прийняття Божої благодаті. Одягнена у тогочасне вбрання, на шиї у неї намисто. Свята зображена простоволосою, на голові у неї невелика корона. Таке трактування образу святої мучениці Варвари є типовим для іконопису другої половини XVIII ст. для Західного Поділля, Волині (св. Варвара з житієм, кін. XVII ст. церква св. Миколая с. Колмів Горохівського р-ну Волинської обл.) та Центральної України (свв. муч. Катерина та Варвара 1740-ві рр., Національний художній музей України). Відмінними можуть бути поєднання характерних цій святій атрибутів.

До числа святих жінок мучениць зараховуємо святу великомученицю Параскеву. Вона теж здавна є шанованою в українському народі. Свята Параскева за віру у Христа та за приклад побожного життя, яке базувалося на активному прославленні догм християнства, була ув'язнена, а після тяжких знущань та мук за особистим наказом імператора Діоклетіана їй відрубали голову⁶. Саме тому вона є не лише святою, а й великомученицею, як її часто і підписують на іконах, на котрих не було сцен життя, щоб відрізнити від преподобної Параскеви Сербської.

Прикладом зображення в другій половині XVIII ст. на Західному Поділлі є центральна ікона святої мучениці Параскеви з однойменного вівтаря церкви св. Параскеви с. Поручин Бережанського р-ну Тернопільської обл. На голові святої бачимо вінок з червоних троянд і зелених листочків (нагадують нам барвінок), що підкреслює трактування образу мучениці, яка вже отримала «вінець Божої слави». Цікава ікона тим, що одяг святої виконаний рельєфно, а площини тіла – живописно. Свята одягнена в довгу сукню, поверх якої – коротша, прикрашена квітами, сукня підперезана пояском на талії. На плечах – плащ, заціпнутий фібулою. У правій руці в неї хрест, але за різьбленим тлом бачимо, що раніше там був меч, та в лівій руці пальмова гілка.

Аналогічне трактування образу святої мучениці використовує майстер іконостаса церкви Введення в храм Пресвятої Богородиці с. Рекшин Бережанського р-ну Тернопільської обл. на центральній іконі св. Параскеви бічного вівтаря церкви св. Параскеви Золочівського р-ну Львівської обл. Свята зображена у повен зріст аналогічними, типовими для образу св. Параскеви атрибутами – хрестом та пальмовою гілкою. Вона одягнена у пишне багато декороване ви-

шивкою плаття, на плечі накинутий довгий червоний плащ, що спадає до землі. На голові у неї підібране та акуратно укладене волосся, перев'язане золотистою стрічкою. Кольорове вирішення досить стримане, домінуючим є червоний колір плаща, решта, синьо-зеленкаві та світлі відтінки плаття, є менш активними та мають плавніші кольорові переходи.

Варто зазначити, що в образі св. Параскеви в церкві св. Параскеви с. Погорільці помітні впливи центральноукраїнського іконопису. До прикладу, ікона св. мучениць Анастасії та Улянії, Катерини та Варвари (1740-ві рр., Національний художній музей України). Ці святі зображені як заможні пані у дорогому одязі. Також можемо провести паралелі із зображенням святих мучениць з іконостаса (30-ті рр. XVIII ст.) церкви Преображення Господнього с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтавської обл. У руках цих розкішних світських дам хрести їхньої муки, мечі власної смерті, чаша їхніх терпінь. Але поряд з хрестами мучениці тримають гілки пальми – символ слави. Варто зазначити, що при створенні образу святих мучениць майстри зображають їх у типовому для їхнього етнографічного регіону одязі з характерною орнаментикою. По таких зображеннях можна досліджувати етнографічні особливості жіночого одягу різних регіонів другої половини XVIII ст. Таке вирішення образів святих мучениць було типовими для іконопису XVIII ст. не лише Західного Поділля, а й Центральної України.

Образ святої мучениці Параскеви зустрічаємо у цокольному ярусі згаданого вівтаря св. Параскеви с. Погорільці, де зображена сцена її мучеництва. Майстер у одній композиції поєднав декілька сюжетів мучеництва святої. На іконі в центрі свята мучениця, прив'язана до стовпа. Навколо неї, по двох з обох боків, зображені кати з різними знаряддями катувань. На задньому плані видніється фрагмент сірої стіни та пейзаж. Усі фігури зображені в складних ракурсах та активному русі. На цій іконі одяг катів різний за кроєм і відповідає тогочасній моді Західного Поділля та західноєвропейській моді, де жив і працював іконописець. Їх одяг, як бачимо на іконі, складався з укороченого жупана – доламана, підперезаного поясом, вузьких штанів та гостроконечного капюшона.

Зображення іншої святої Параскеви, але не мучениці, а преподобної Сербської, також зустрічаємо у іконописі Західного Поділля розглянутого періоду, до прикладу, в церкві Різдва Пресвятої Богородиці с. Новосілка Підгаєцького р-ну Тернопільської обл. Це зображення в повен зріст у чорному чернечому одязі з білим аналавом з хрестами. Св. Параскева у лівій руці тримає хрест, у правій – вервицю.

Також поширеними є зображення святої мучениці Катерини. Її образ малярі іконописці трактують подібно, як і святих Варвари та Параскеви. Свята Катерина після мучеництва (колесування) загинула від меча. Її мощі були знайдені

ченцями Синайського монастиря у VI ст., тому цей монастир з XI ст. став називатися її іменем як свідчення покровительства святої.

Основними джерелами життєпису святої є згадки про неї св. Руфіна (IV ст.), Євсевія Кесарійського (IV ст.), а також її мучеництво (приписують Афанасію (Анастасію) та мучеництво, складене Симеоном Метафрастом, три анонімі Мартирія, «Похвальне слово Катерині» Анастасія Протасікріта. Легенди про неї складено у VI ст. На їх основі пізніше були написані численні агіографічні твори, присвячені великомучениці («Типікон Великої церкви» (IX–XI ст.). У наступні століття її життєпис варіювався та доповнювався новими деталями (наприклад, опис заручення Катерини з Небесним Нареченим з'явився в її життях лише в XIV ст.) *.

Культ її шанування та іконографія поширена у католицькій та православній Церквах, а тому є декілька іконографічних типів зображення святої великомучениці. Її атрибути: ангел, який надягає їй на палець обручку – символ містичних заручин; колесо як знаряддя мучеництва, хрест, меч, блискавка. Голова святої часто увінчана короною (іноді з «каменями», як підтвердження шляхетного походження) або віночком.

Перші збережені зображення Катерини відносяться до VIII–IX ст. Найраніші зображення цієї святої на Русі з'являються ще в домонгольський період. Її давні зображення є у Софії Київській (XI ст.). Однак поширення шанування святої Катерини і, відповідно, її ікон в Україні починається не раніше початку XVIII ст. і, правдоподібно, пов'язане з впливом західноєвропейського мистецтва та іконографії. Розквітом шанування великомучениці стає середина XVIII ст., коли в Україні поширюються гравюри й естампи з її зображенням, зокрема, як уже згадувалося, Мінеї Дмитра Туптала та збірка «Гора Почаєвська».

Розглянемо, до прикладу, зображення цієї святої на іконі, намальованій на полотні, у храмі Різдва Пресвятої Богородиці с. Новосілка Підгаєцького р-ну Тернопільської обл. Свята одягнена в синю довгу сорочку, поверх якої – коротша жовта туніка, підперезана на поясі тонким пояском. Поверх – червона накидка. Комір накидки, низ і широкі рукави туніки декоровані соболиним хутром. На голові святої зображено корону, у руках вона тримає пальмову гілку та закрите Євангеліє. Тема мученицького подвигу передається з допомогою зображень знарядь тортур – колеса з вістрями. Кинуте під ноги святої, воно символізує ще і перемогу Христову над смертю. Таке зображення святої та її атрибути є традиційними для українського сакрального мистецтва XVII – XVIII ст. (свята

* За благочестиве життя та молитви Катерині було дано видіння, у якому вона побачила самого Ісуса Христа. Він подарував їй обручку зі словами: «З цього дня приймаю тебе в наречені, наречені вічні; да не буде у тебе віднині жениха земного». На основі цього видіння у XVIII ст. було створено іконографічний сюжет «Заручення великомучениці Катерини».

Катерина, XVIII ст. із церкви Покрови Богородиці с. Дорогиничі Локачинського р-ну Волинської обл.; Музей волинської ікони). Варто зауважити, що до кінця XVI ст. цю святу зображали в оранжево-червоному мафорії та синьому хітоні, змінюючи лише насиченість та відтінки кольору та тону.

В іконописі Західного Поділля другої половини XVIII ст. при створенні образів святих жінок мучениць майстри-іконописці використовували характерні для української культури образи, проте також вводили західноєвропейські зразки та іконографію. Типовими рисами для творення образів святих жінок мучениць є переважно зображення їх у повен ріст, обов'язковими є атрибути їх мучеництва, за якими переважно і ідентифікують святих мучениць, адже взагалі зображення цих святих є дуже схожим. Часто їх зображають із вінчком або короною на голові. Одяг мучениць набув рис стилізованого жіночого костюму, котрий носили заможні сучасниці авторів ікон у другій половині XVIII ст. Саме наближення таких зображень до типажів, зрозумілих простому народові, у поєднанні з великою кількістю важливих і символічних деталей творить образ близьких і водночас авторитетних святих.

¹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУкраїни у Львові). – Ф. 201. – Оп. 2. – Спр. 1095. – Арк. 1.

² ЦДІАУкраїни у Львові. – Ф.201. – Оп. 2. – Спр. 1028. – Арк. 5.

³ Там само. – Ф. 201. – Оп. 2. – Спр. 1098. – Арк. 3.

⁴ Там само. – Спр. 1134.

⁵ Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII–XX ст. з колекції Музею книги і друкарства України / В. Г. Бочковська, Л. В. Хауха, В. А. Адамович. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 171.

⁶ Скоп Л. Українське церковне малярство: техніка та технологія XV–XVIII століть / Л. Скоп. – Дрогобич : Коло, 2013. – С. 207.